

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat de Filosofia i Lletres

Memòria del Treball de Fi de Grau

La Iconografia Femenina al món medieval a les tres etapes de la vida

Adelaida Oliver Llaneras

Història de l'Art

Any acadèmic 2015-16

DNI de l'alumne:43224003B

Treball tutelat per Antònia Juan Vicens
Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor		Tutor	
☐ Sí	☐ No	☐ Sí	☐ No
	☒ X	☐	☐

Paraules clau del treball:

dona, edat mitjana, joventut, maduresa, vellesa, iconografia.

INDEX

1. PRESENTACIÓ	3
1.1. Objectius	3
1.2. Mètode de Treball i Fonts	4
1.3. Estat de la Qüestió	5
2. INFANTESA	10
2.1. Escenes naixement	10
2.2. Joventut	11
3. MADURESA	13
3.1. Matrimoni	13
3.1.1. Escenes maritals	14
3.1.2. Embaraç/Part/Alletament	15
3.2. Activitats de la dona	16
3.3. Prostitució	21
4. VELLESA	22
4.1. Cuidats als ancians	23
4.2. Bruixes	24
4.3. Malaltia/Mort	26
5. CONCLUSIONS	27
6. BIBLIOGRAFIA	34
7. APÈNDIX FOTOGRÀFIC	38

1. PRESENTACIÓ

El tema d'aquest treball és analitzar la iconografia femenina durant les tres etapes més destacades de la vida: joventut, maduresa i vellesa, durant l'edat mitjana. S'escolleix aquesta època ja que la dona viu una situació convulsa, i la misoginia predominant afectava així mateix a les representacions que se'n feien a l'art.

D'aquesta forma a través de les etapes de la vida femenina, es vol analitzar quines eren les activitats més destacades que duïen a terme les dones i observar com eren representades.

A través d'aquest treball s'intentaran estudiar les representacions de les dones a l'edat mitjana, centrant-se en la iconografia de les edats, la qual pot oferir una gran informació.

1.1 Objectius

Els objectius, per tant, són observar les diferències que es presenten entre l'alta i la baixa edat mitjana pel que fa a les representacions femenines.

De la mateixa manera, es pretén estudiar quines eren les activitats que duïen a terme les dones a partir de les fonts visuals; diferenciar aquelles que eren pròpies de la comunitat femenina i aquelles altres que podien dur a terme juntament amb els homes.

Així mateix es vol analitzar si durant tota l'edat mitjana apareixen representades les tres edats de la dona, o si aquestes representacions artístiques es centren en una etapa concreta. També es pretén estudiar si les tres etapes femenines són representades per igual o en predomina alguna per sobre de les altres.

Un altre objectiu és analitzar els espais iconogràfics més freqüents on apareixen les representacions femenines, i analitzar quines eren i si aquestes experimenten canvis i/o evolucions al llarg de l'edat mitjana.¹

1.2 Mètode de treball i Fonts

Les primeres recerques en el tema es basaren en una buidatge bibliogràfic, per tal de poder anar analitzant el diferent tipus d'informació que hi ha sobre la matèria. Posteriorment, es va fer una tria minuciosa dels llibres més destacats sobre el tema de les etapes femenines a l'edat mitjana. Aquests componen gran part de la bibliografia utilitzada en l'estat de la qüestió.

Tot i amb això, la principal font seran les fonts artístiques. El primer que es va realitzar va ser un buidatge d'imatges, a priori profanes, on es cercava que hi apareguessin representades les dones, ja fos en alguna de les etapes de la seva vida (infantesa, maduresa o vellesa) o bé duent a terme alguna activitat-feina.

En relació a les fonts visuals, un dels aspectes essencials en l'elaboració del treball és la utilització d'obres religioses. Tot i que l'estudi es centri en aspectes profans, l'anàlisi d'iconografia religiosa ens serà útil ja que proporciona informació que serveix per entendre la gran influència que tenia l'art religiós a l'hora de crear escenes laiques; ambdós tipus d'art es retroalimentaven. Així doncs, per exemple, s'utilitzaran representacions de la Verge i Eva per tal de comparar amb escenes d'al·letament i cuidat dels nadons i infants.²

Val a dir que en una mateixa imatge poden aparèixer diferents elements que ens donen informació contrastada. Així mateix un element important és que la mateixa escena pot tenir distintes variants, llavors gràcies a aquest fet es podran posar diversos exemples i comparar-los entre ells. Aquesta comparació podrà ser més complexa i interessant gràcies a la presència d'imatges religioses amb altres de temàtica costumista/profana. La selecció d'imatges que s'ha fet per dur a terme aquest treball provenen majoritàriament de fonts pictòriques tal com manuscrits il·luminats, tot i que també hi apareixeran gravats, escultura o d'altres.

L'absència de dones a determinades representacions es pot contemplar com una font en si mateixa, ja que ens indica quines tasques no duen a terme o sobre la no importància d'un determinat col·lectiu; també és important ja que es poden contrastar amb les fonts literàries, on es dona un tipus d'informació que no sempre es correspon

a les artístiques. S'observarà que hi pot haver una mancança d'escenes en diverses etapes de la vida femenina; aquest fet ens dóna la possibilitat d'extreure conclusions i analitzar el per què d'aquesta inexistència d'imatges.

El material es treballarà seguint un ordre cronològic, a partir de l'anàlisi de cada una de les tres etapes de la vida, en conseqüència el treball s'estructura en tres apartats principals: la infantesa, maduresa i vellesa.³ S'analitzarà en primer terme la existència o no existència de representacions femenines durant l'alta edat mitjana (si n'apareixen s'estudiarà en quins àmbits hi són, quines representacions abunden més, les escenes més destacades, entre altres punts), en segon terme es realitzaran els mateixos passos analitzant però, les representacions durant la baixa edat mitjana. Finalment el treball es tancarà amb unes conclusions i el corresponent apèndix fotogràfic.

1.3 Estat de la Qüestió

Respecte el tema d'anàlisi d'aquest treball, la dona, en l'actualitat podem trobar gran quantitat d'estudis i llibres que tracten la temàtica, però en aquells que ens centrarem són els que han marcat la historiografia del tema que ens ocupa.

Els estudis sobre la dona comencen a desenvolupar-se plenament als anys 60-70 del segle XX; des d'aquest moment varen experimentar un gran auge i en l'actualitat es troben més vigents que mai.

Una de les primeres en tractar el tema va ser Margaret Wade Labarge; l'autora aporta un punt de vista diferent al seus estudis, ja que realitza comparatives amb aspectes quotidians de la vida de les dones amb altres de caire més "filosòfic".⁴

Per la seva banda, Withney Chadwick parla dels rols de la dona en el món de l'art; l'autora explica les diferències que existeixen entre artesania i arts majors. A la seva obra *Women, Art and Society* analitza els diferents períodes artístics començant per l'Edat Mitjana, fent-ho des del punt de vista dels treballs femenins.⁵

Michelle Perrot i Georges Duby duen a terme un gran estudi sobre la condició de la dona, no només en l'Edat Mitjana, sinó al llarg de tota la història pràcticament. En el volum que és del nostre interès, els autors coordinen un intens estudi, no només sobre les dones, sinó sobre tot allò que es trobava al seu voltant i que d'una forma o d'una altre podia influir en les seves vides. El llibre està dividit en apartats que expliquen els diferents moments de la vida de la dona: la dona a la llar, la visió misògina, la vida quotidiana, etc. És destacat el fet que utilitzen imatges per tal de fer més intel·ligible les seves explicacions i comparar-les amb allò que expliquen als apartats. Les imatges són utilitzades per ells com una font, no en són un objecte d'estudi en si mateixes; així mateix destacar, que els autors no realitzen l'estudi de la història de les dones a través de fonts escrites en primera persona, sinó que ho fan a través dels discursos que s'han escrit sobre elles. Tot i que com s'ha comentat inclouen fonts artístiques, des del punt de vista de la Història de l'Art no hi ha descripcions artístiques o referències explícites; només ho utilitzen com ajuda per les descripcions que duen a terme.⁶

Una altra estudiosa destacada en els estudis de gènere, és Mª Teresa Beguiristain Alcorta; aquesta escriptora té bastantes obres centrades en el tema de la dona, i especialment durant l'Edat Mitjana. El seu punt de vista novedós rau en el fet que no explica la típica visió pesimista sobre la dona, sinó que tracta sobre la inserció i posició d'aquesta en el món laboral. Explica les activitats que duen a terme, els treballs que podien o no realitzar, etc. No oblida però, les dificultats que així i tot patien les dones, per el simple fet de ser-ho.⁷

La importància de Manuel Fernández Álvarez rau en el fet de tractar la figura de les dones des d'un punt de vista inusual; analitza les figures femenines a través de dones "diferents". Tot i parlar de fèmnes poc habituals, dedica gran part del seu escrit a descriure la vida familiar (com havia de ser) i que ell anomena, la "perfecta casada"; com havien de comportar-se, ser i actuar les dones casades. Així mateix l'autor utilitza les fonts gràfiques per analitzar els diferents tipus de dones que va explicant al llarg del text. Si bé és cert que l'obra es basa majoritàriament en el Renaixement, l'autor fa referències a l'Edat Mitjana i parla sobre la continuïtat de diverses figures femenines a l'etapa històrica posterior.⁸

Per la seva banda, Gloria Solé du a terme una recerca sobre els inicis dels estudis de gènere, exposant els iniciadors i les diferents formes de treball que s'han anat duent a terme. Coincideix amb la idea de Duby i Perrot amb el fet de que els primers anàlisis sobre la dona es varen dur a terme a través de les fonts escrites indirectes, per posteriorment cercar testimonis propis. A través del seu article l'autora exposa una gran varietat bibliogràfica a la que es pot recórrer per estudiar aquest tema i els subtemes que abasta, tal com monges, reines, nobles, princeses, ciutadanes, etc.⁹

M^aJosé López Beltrán és una altra de les estudioses més destacades; ha publicat una gran quantitat de llibres sobre el tema, però un d'ells té una gran relació amb el nostre tema d'estudi. L'autora dedica un article a analitzar profundament la transició de les dones a l'Edat Mitjana; de la infantesa a la maduresa. És destacat ja que ho compara amb una obra de gran importància com és *Speculum al Joder*. Al llarg de l'article compara el text amb les seves idees pròpies, contraposant diferents punts de vista. Així mateix López Beltrán, no només estudia el creixement de les dones, sinó que també dedica una part a analitzar les agressions sexuals i els abusos que havien de sofrir les dones en aquella època.¹⁰

Una altre de les grans teòriques sobre el tema del nostre anàlisi, és María del Carmen García Herrero; aquesta autora té nombroses publicacions relacionades amb l'estudi de gènere. Específicament trobam dos articles que són de gran utilitat per aquest treball; en un d'ells, l'autora es centra específicament en les etapes de la vida femenina. En aquest cas l'autora inclou més relacions artístiques amb els exemples que descriu; la majoria de les imatges són escenes religioses. Aquest punt serveix per reafirmar el plantejament que s'ha exposat en la metodologia sobre relacionar obres religioses per tal de poder explicar els diferents moments de la vida femenina. L'autora es serveix en gran part d'escenes de Santa Ana i la Verge.¹¹

L'altre article de García Herrero important per al treball és aquell on l'autora es centra en les activitats laborals que duen a terme les dones a la Baixa Edat Mitjana. La importància que té l'autora rau en el fet que inclou relacions amb obres artístiques, fet estrany ja que es solen centrar en fonts històriques. Així mateix parla sobre els oficis que duen a terme les dones en època medieval, tal com forneres, pastores, entre

d'altres; dedica també un apartat a les prostitutes, de les quals diu que era un ofici únicament femení.¹²

Trobam a dues autores molt destacades com són Inmaculada Ollich i Castanyer i María Ocana i Subirana, les quals destaquen en aquest camp. Especifiquen des del començament el fet de que es trobaven dos tipus d'imatges: les sagrades i les profanes. Duen a terme una gran aportació degut al fet que no només expliquen les feines de les dones a l'Edat Mitjana, sinó que inclouen els estris típics de cada treball. Inclouen els símbols dels gremis, especifiquen els diferents treballs que hi havia i diferencien clarament les tasques que duïen a terme les dones nobles d'aquelles que s'havien de guanyar el sustent. Les autores articulen el seu discurs a través de les fonts gràfiques, basant-se en elles per explicar les activitats femenines.¹³

Lucía Lahoz destaca en els estudis de gènere pel que fa a la forma de tractar-ho; en el seu escrit ens parla sobre la dona i els diferents punts de vista que es tenien sobre ella. Explica com les consideracions cap a les dones poden anar variant depenent de la institució que les descriu (com l'Església per exemple). Cal destacar que l'autora ho relaciona també amb les Cantigas ja que aquestes ofereixen una gran font iconogràfica sobre les dones.¹⁴

Una altra autora que es basa en les obres Alfonsies és Laura Quiroga. Aquesta coincidència deixa clara la importància d'aquest tipus d'obres per poder entendre la imatge de les dones a l'edat mitjana i tot el que les fonts, tant artístiques com literàries, poden aportar. Amb el seu treball, pretén establir quins eren els comportaments de les dones, entendre la importància del concepte de família, entre altres, relacionant-ho tot amb les Cantigas.¹⁵

D'igual forma una de les autores més destacades és Cristina Segura Graño; tot i que va ser una de les primeres introductores dels estudis de gènere a Espanya, en aquest estudi s'utilitzarà una obra de la darrera etapa. Una de les seves grans aportacions és l'estudi de l'educació femenina al món medieval observant com va anar evolucionant; això li permet entendre les seves funcions, les diferències entre les posicions socials, entre altres.¹⁶

Francisco Fuster García té escrits una sèrie d'articles referents als estudis de gènere; en un d'ells explica com des de sempre l'Edat Mitjana havia estat estudiada des del punt de vista masculí, és a dir, mai s'havia intentat entendre aquesta època segons la mirada femenina. Així mateix en aquest article du a terme una profunda explicació sobre els orígens dels estudis de gènere a l'Edat Mitjana: tracta la metodologia de treball que es va seguir, les fonts que s'utilitzaren en un primer moment, els primers estudiosos del tema, entre altres. Fuster García remarca la seva postura sobre la necessitat d'estudiar la història des d'un altre punt de vista ja que pot aportar nova i important informació.¹⁷

Therese Martin és una de les actuals estudioses més destacades en l'àmbit d'estudis de gènere. L'obra que ens interessa per aquest estudi és *Reassessing the Roles of Women as "Makers" of Medieval Art and Architecture* (de la qual ella n'és l'editora); es tracta de dos volums en els que no només parla de la dona com a creadora/treballadora, sinó que analitza també aspectes quotidians de la vida femenina al món medieval.¹⁸

Una de les darreres obres de gran rellevància sobre el tema és *A Cultural History of Women* l'editora del qual és de Kim M. Phillips. Es tracta d'un conjunt de volums (sis en total) que tracten sobre la història de la dona al llarg del temps. El que és del nostre interès és el volum dos que tracta sobre l'edat mitjana. Resulta interessant ja que a part de tractar diferents aspectes de la vida de la dona medieval (matrimoni, vellesa, treballs, sexualitat, entre altres) incorpora una gran quantitat d'imatges difícils de trobar a altres llibres relacionat-ho tot entre si. Llavors un dels aspectes a destacar és que, a diferència d'altres obres, aquesta sí utilitza les fonts com a base per articular el seu discurs teòric.¹⁹

2. INFANTESA

El primer punt a estudiar d'aquest treball és la infantesa de les dones durant l'edat mitjana. En l'actualitat, quan es parla d'infantesa es tendeix a pensar en escenes d'esbarjo, alegres i tranquil·les, però en l'edat mitjana no sempre tendia a ser així.

En primer lloc, cal esmentar la gran complexitat a l'hora de poder contrastar/relacionar les fonts històriques amb altres de caire artístic; resulta d'una gran dificultat la troballa d'imatges on apareguin infants. Per altre banda, aquest fet en si, és una gran font d'informació pel que fa a intentar entendre la valoració que es tenia de les dones durant l'edat mitjana.

L'absència de representacions femenines d'una determinada edat planteja si més no, diverses preguntes sobre per què no eren representades, i, en els casos en què sí ho fossin, quins contextes eren els més freqüents i quina era l'edat més recreada. La dificultat de trobar imatges, que als inicis va suposar una problemàtica, es converteix en punt d'anàlisi ja que ens permet pensar que es podia preferir realitzar representacions de la dona adulta ja que aquestes oferien més joc a l'hora d'elaborar les obres.

2.1 Escenes naixement

Les imatges relacionades amb escenes de naixement les trobam d'una manera més freqüent a la baixa edat mitjana que a l'alta edat mitjana. Allò més comú en els artífexs de les obres és basar-se en escenes religioses a l'hora de fer les seves creacions.

A l'alta edat mitjana, trobam representacions de caire religiós, com és el cas d'Eva mentre alleta al seu nadó (Figura 1). Aquest és un exemple que servirà d'inspiració per a futures representacions. Una altra de les fonts més utilitzades és la del Naixement de la Verge, així com el naixement de Jesús. Ambdues serveixen per fixar els models iconogràfics que es seguiran durant tota l'edat mitjana.

Trobam representacions on es poden observar aquests primers moments del nou-nat; n'és el *Naixement d'Isaac* de Bembo Bonifacio (meitat S. XV) a Cremona (Museu Cívic)²⁰, on el nadó apareix representat ja amb unes teles cobrint el seu cos. Aquest fet apareix remarcat en la bibliografia, tal com assenyala M^a del Carmen García Herrero en el seu llibre *Las Etapas de la Vida*: “El recién nacido era lavado por las mujeres que habían asistido al parto y envuelto en fajas por la comadrona más experta. El fajado era una operación delicada, pues con frecuencia se argumentaba que las malformaciones posteriores podían ser resultado de no haber obrado diligentemente en la colocación de las vendas.”²¹

Com s'ha comentat, les representacions religioses eren de les més abundants; observant els naixements de Maria i d'Isaac es poden fer les mateixes observacions que en la imatge comentada anteriorment; hi apareix la mare i les servents que l'acomodaran i ajudaran durant el part. Torna a aparèixer el nadó amb les faixes, i els processos que es duïen a terme una vegada l'infant havia arribat (Figura 2).

2.2 Joventut

La primera infància, tant per nins com a nines, era una situació complexa a l'edat mitjana ja que hi havia una gran mortandat infantil. L'època més complexa era des del naixement fins al deslletament de l'infant llavors era habitual que les criatures portassin amulets per protegir-los de les desgràcies.

Tot i que és descrit als llibres, pel que fa a les representacions artístiques no hi trobam gran quantitat d'exemples; el que sí és destacable és el fet de que aquest afany d'utilitzar objectes posteriors es manté en el temps. Per a que els infants tinguessin major possibilitats de sobreviure requerien d'una bona dida; creien que tenir una dida dolenta “Podia dar al traste con el futuro del niño o de la niña”.²² Com a gran causa de mortalitat infantil es relacionen també els càstigs exemplars, les venjances, l'infanticidi de les guerres, pobresa, entre altres. Aquest tipus de representacions són freqüents en l'àmbit religiós per tal d'il·lustrar escenes bíbliques, tot i que la majoria solen fer referència a infants masculins; així mateix, una de les representacions

comunes on apareix la mort d'infants, és La Matança dels Innocents, narrat al Nou Testament (Mt 2, 16-18).²³

Les representacions de dones amb infants les trobam normalment entregades totalment al paper familiar de la dona. Tot i aquestes afirmacions, Duby i Perrot citant a Bernardino, diuen que “las madres no sólo presten constante atención a la conducta de las hijas, las mantengan siempre ocupadas y las castiguen si las ven inquietas y frívolas, sino también que se hagan cargo de la primera instrucción religiosa de la prole, enseñando las plegarias fundamentales y reprimiendo los pecados domésticos, blasfemias, mentiras, juramentos”.²⁴ Llavors podem observar que la funció de la dona en l'educació dels fills era fonamental i totalment necessària.

Trobam una sèrie d'imatges que segueixen reafirmant la idea de la mare com a instructora. Al Palau Trinci apareix la mare ensenyant a llegir a la filla; aquest fet dóna gran informació ja que s'entén que eren família noble/classe alta ja que la dona sabia llegir, fet poc comú en l'època. Així mateix les seves robes elegants i pentinat elaborat mostren a una dona d'alta alcurnia.

D'igual forma apareixen escenes de caire més familiar, sense necessitat de mostrar una família luxosa. Al fresc del *Mes de gener* (Palazzo della Ragione, Pàdova, S. XIII) apareix una nina petita a la llar de foc amb el que és probablement el seu pare i la mare; a la mà porta una joguina d'època.²⁵

Un fet a destacar és l'ambientació de les escenes. A l'alta edat mitjana hi trobam una manca total d'interés espacial; les imatges tan sols mostren les escenes/activitats, sense preocupar-se del lloc on les representen. Pel contrari, durant la baixa edat mitjana hi comença a haver-hi una preocupació espacial; s'intenta aplicar una certa perspectiva empírica, hi ha interès en mostrar detalls i en emmarcar l'activitat en un contexte real. Així mateix, trobam algunes representacions minucioses que serveixen per descriure els objectes utilitzats en l'època ja que presenten gran quantitat de detalls. També, com s'ha comentat anteriorment, és destacable el fet d'ubicar a la llar del foc la majoria d'escenes familiars (Vegeu nota 24); aquest fet es pot deure a que era el lloc de reunió de la casa i una de les zones on la dona també hi passava més temps (cuinant, fent les tasques, entre altres). Tal i com afirmen alguns autors “La

cuina és l'estança principal i la llar de foc l'element essencial [...]”²⁶, fet sobre el qual també en donen constància algunes imatges on apareixen tots aquets fets, com és el cas de la “Conversació davant el foc” que es troba al *Tacuinum Sanitatis* (1400); hi apareixen els pares amb els fills davant el foc (la mare així mateix apareix cuinant, activitat típica que s'observarà i explicarà posteriorment).

3. MADURESA

La maduresa és l'etapa vital femenina més representada tant en l'alta com en la baixa edat mitjana. Com s'ha anat comentant això es deu probablement al fet que la podien representar dues a terme activitats considerades com a pròpies de les dones tal com cuinar, filar, treballs de la casa, etc.

Tots aquests punts seran tractats en aquest apartat a través d'una explicació sobre l'activitat/treball passant-ho en relació amb imatges on apareguin dues-ho a terme.

3.1 Matrimoni

El matrimoni constituïa uns dels moments més importants i principals a la vida d'una dona durant l'edat mitjana.

Des de petites les nines tenien com a opcions el matrimoni o la vida religiosa tal com diu Manuel Fernández Álvarez: “Para la mujer no había más que dos destinos honorables: el de casada, o bien el de aquel otro matrimonio, el amor a lo divino, la monja”.²⁷ Respecte al que a nosaltres ens interessa, el matrimoni era normalment concertat; “los padres consideraban no solo un derecho, sino también un deber, regular las bodas de sus hijos”²⁸ (i més encara si es tractava d'una dona).

El mateix autor dedica un apartat del seu llibre al que ell denomina “Perfecta casada”.²⁹ Totes les dones havien de complir les normes que els hi eren imposades pels esposos: “Siempre fiel y con buen semblante, entre sumiso y enamorado; con carácter firme ante los hijos, más bien severa que tierna y bondadosa, a fin de enderezarles sus principios; vigilante con el servicio, para que cumpliera con sus obligaciones, y diligente con el gobierno de la hacienda”.³⁰ Aquestes paraules

serveixen per descriure com algunes dones eren retratades a les obres medievals; actitud de submissió envers l'home, cap normalment acotat, poques vegades dirigint la mirada de forma directa a l'espectador.

3.1.1 Escenes Maritals

Dintre d'aquest àmbit, podem destacar dos tipus d'escenes: la "boda" i l'acte sexual. Ambdues eren molt importants, i sobretot la segona, ja que era la consumació del matrimoni, i la dona hi havia d'arribar verge.

A l'alta edat mitjana les escenes sexuals no tenen gaire presència en les representacions de l'època, mentre que aquelles on es celebra la cerimònia si que apareixen representades de forma més sovint. Pel que fa a la baixa edat mitjana hi trobam una major presència d'aquest tipus d'escenes; apareixen els esposos amb un sacerdot en el moment de realitzar la unió marital. Es troben els futurs esposos amb les mans unides amb el sacerdot. Així mateix s'hi pot apreciar la característica ja assenyalada anteriorment, que en aquesta època hi ha un interès espacial. Les escenes solen aparèixer emmarcades en un determinat context. El fet d'ubicar-los en un espai obert dóna a l'artista l'oportunitat de treballar més l'entorn, i així mateix, incorporant una arquitectura eclesial ajuda a ambientar més l'escena (Figura 3). Un element a destacar és el fet que la dona porta el cap sense velar; aquest aspecte és significatiu ja que significa que encara no havien contret matrimoni ja que una vegada eren muller i marit es representava a la dona normalment amb el cap tapat (símbol de dignitat així mateix). Aquesta iconografia, la dels cabells recollits, serveix també per poder distingir en quina etapa de la vida es troba la dona representada a l'escena. Autores com Inmaculada Ollich i María Subirana així ho especifiquen als seus escrits; expliquen que les dones casades anaven amb el cap cobert mentre que les al·lotes joves portaven els cabells a la vista però recollits (normalment amb trenes).³¹ Tot i que les dones solien tenir els cabells llargs, no els portaven amollats, aquelles que així els duïen solien ésser prostitutes.

Pel que fa a les escenes d'acte sexual com s'ha esmentat apareixen més sovint a la baixa edat mitjana; en aquestes sol aparèixer la parella al llit, a l'alcova, duent a terme l'acte sexual (Figura 4). Respecte aquest tema cal mencionar que després de

l'observació de tot un seguit d'imatges on es du a terme l'acte sexual, no s'ha pogut apreciar cap on la dona estigui sobre l'home; s'hi troba sempre baix. Això podria entendre-se com un cas més d'inferioritat i submissió cap a la dona, apreciable llavors, en tots els àmbits de la vida.

3.1.2 Embarç/Part/Alletament

Escenes on les dones apareixen embarassades són menys freqüents que aquelles on ja apareixen amb l'infant nat.

Algunes de les representacions femenines més freqüents són les que il·lustren el moment del part; en apartats superiors s'ha comentat el cuidat que rebien els nadons quan neixien, però també es tenia especial cura de les mares en aquells moments tan delicats. Per tal de poder descifrar aquest moment, molts d'estudiosos es basen en escenes religioses com és el cas de Mª García Herrero, la qual es fa servir d'obres amb temàtica sagrada per explicar el moment del part (aplicables les descripcions a imatges profanes). Explica com a la recent mare se li donaven "ous, gallina o brou (menjars reparadors després del part) [...]"³², tal i com apareix il·lustrat al *Retaule de Santa Aina* de Bernat Despuig³³. En aquesta podem observar com s'hi apliquen les descripcions de l'autora, així com també hi trobam els cuidats que es donaven a l'infant (el faixat en especial, explicat als punts anteriors).

Les escenes que sí són molt tractades són aquelles on la dona està de part i és assistida per les comares (les quals així mateix havien de tenir un perfil concret). Es troben gran quantitat d'aquest tipus d'imatges, tant a l'alta com la baixa edat mitjana, ja que des de l'Antiguitat es realitzaren un gran nombre d'estudis "científics" sobre el tema. S'intentava entendre el funcionament del cos humà, i el moment del part era un dels processos més complicats d'entendre per tots els metges i estudiosos, no tan sols de l'edat mitjana, sinó de totes les èpoques.

Pel que fa a la baixa edat mitjana, les representacions que més trobam sobre el tema de l'embarç/part són imatges de tractats científics on s'estudiava el cos femení. En aquestes escenes no només apareixen dones per el fet de ser les parteres, sinó que les comares i fins i tot cirurgianes, tenien molta importància en les representacions.

Trobam escenes on es duïen a terme cesàries, i aquestes podien ser practicades per dones. N'és exemple la "Cirurgiana fent una cesària" a *Histoire ancienne jusqu'à César* on es pot observar la cesària, i com segons Ollich i Ocaña, a més, es tracta d'una partera noble per les robes i pentinat que porta³⁴. D'igual forma la mateixa escena apareix explicada a l'obra *Historia de las Mujeres* de Duby i Perrot, fet que mostra la importància d'aquest tipus de representacions.³⁵ Així mateix a l'obra *Welcome Apocalypse* (S. XV) hi trobam diverses representacions de dones al moment del part, tractades des d'un punt de vista científic.

3.2 Activitats de la dona

S'ha explicat que la maduresa és l'etapa vital més representada de la dona, llavors les activitats/feines que duïen a terme en són el contexte més utilitzat per aquestes representacions.

Immaculada Ollich i Castanyer i Maria Ocaña i Subirana expliquen que "a partir del segle XII augmenta la representació de dones treballadores, feinejant a casa, però també treballant en tasques agrícoles i artesanals, tant al costat dels homes com soles".³⁶ Això ens permet deduir que a partir d'aquest moment, segle XII, es produeix una major incorporació al món laboral per part de les femines ja que les seves representacions artístiques augmenten; aquesta teoria és corroborada per Mª Teresa Beguiristain Alcorta ja que a la seva obra *Arte y mujer en la cultura medieval y renacentista* explica com a partir del 1300 hi ha un canvi pel que fa la situació de la dona i que aquestes es puguin inserir millor al món laboral.³⁷

És cert que quan es parla de la dona a l'edat mitjana es tendeix a pensar que tan sols estaven a la casa ocupant-se dels infants i dels quefers, però les dones participaven del món laboral tal i com ho explica Mª Teresa Beguiristain "aquellas que no se casaban o carecían de la dote suficiente como para hacerse religiosas, se incorporaban al ámbito laboral, y lo hacían en todos sus sectores, incluido el artístico".³⁸ Per aquestes afirmacions, entenem que les dones que treballaven eren les que menys recursos econòmics tenien; les nobles així mateix es podien dedicar a algun afer o activitat, però entés com a entreteniment, no com una obligació per poder subsistir.

Uns dels casos més relacionats amb l'explicació anterior és la tasca de pintora. És cert que on trobam un major nombre de representacions d'aquest tema és amb les dones d'alta alcurnia, aquelles que ho feien per diversió i entreteniment, tot i que no tenia perquè ser sempre així ja que tenim constància de la figura de la monja Ende la qual apareix documentada com a pintora de manuscrits mossàrabs i és un dels exemples més importants de l'alta edat mitjana. A l'obra de Bocaccio, *De claris mulieribus* (1473), trobam representacions de dones pintores; es tracta de Marcia (pintora i escultora romana) i Tamaris. Si bé és cert que es tracta de dones de la Roma clàssica, però com indica Virginia Wylie Egbert, "The illuminator of this miniature may well have had a contemporary artist in mind, for we know of some women artists in the Middle Ages".³⁹ Aquesta idea la podem relacionar amb el fet que en una de les pintures apareix una al·lota jove (porta els cabells recollits però sense tapar) que està pintant un quadre de la Verge amb l'Infant; llavors, tot i que les representacions no siguin de dones contemporànies, és possible que s'inspirés en alguna pintora del seu moment.

Trobam també altres tipus de treballs com el brodat i la costura que eren normalment practicats per nobles i reines. Es deia que havien de ser dones de prestigi, ja que aprendre aquestes tècniques requeria temps i dedicació, i llavors dones que no tenien la necessitat de fer-se càrrec d'altres afers, podien aprendre-ho correctament.⁴⁰ Tot i amb això trobam documentades dones "populars" que es dedicaven a aquestes activitats.

Així mateix una altre activitat que era considerada ofici era la d'escriptora. En aquest context destaca Christine de Pizán (1363-1430), la qual és considerada la "primera dona escriptora". Va defensar activament els drets de les dones i es va relacionar amb l'elit del moment. Són destacables les representacions que apareixen sobre la seva figura, on apareix normalment redactant un llibre o fent-ne entrega a alguna persona destacada. Est pot apreciar a la gran quantitat de miniatures que hi ha sobre el tema, sobretot a *La ciutat de les dones* (1405). Trobam imatges on s'observen característiques semblants: apareix Christine de Pizan envoltada de dones de classe alta (riques robes, corones, tocats i el contexte on es troben). La importància de la representació d'aquestes escenes no només rau en el fet que mostren l'acte en sí, sinó que són essencials per poder conèixer altres elements com n'és la decoració de les

estances de les classes benestants així com les seves riques vestimentes. Així mateix la trobam escrivint mentre altres dones construeixen (per demostrar que les dones podien dur a terme el mateix paper que els homes), tot i que no pot ser entesa com una font històrica ja que les dones no duïen a terme aquests treballs, ja que les dones no construïen directament, tot i que si participaven en les fàbriques com a personal auxiliar. Cal destacar que tot i que ajudaven a les fàbriques, a les construccions, no hi solen aparèixer representades, només surten picapedrers, tot i que es pot destacar un exemple, a la sostrada de Santa María de Mediavilla (Teruel) on apareix una dona preparant els materials necessaris per a la construcció.⁴¹

És important remarcar el fet que tot i que les dones treballassin o portassin a terme certes activitats, en el cas de les nobles, no era sempre per decisió pròpia; els homes, per por a que poguessin ser-los infidels volien que fesin activitats “para tenerlas ocupadas, por tanto, hacerlas hilar, bordar, cantar, diseñar la ropa y la decoración tanto profana como sacra”.⁴² Llavors, tot i que suposava una distracció i una certa llibertat per a elles, no ens podem oblidar que moltes vegades aquestes activitats estaven impossades per els seus esposos.

Deixant de costat les tasques dutes a terme per les dames nobles, cal explicar les activitats més freqüents realitzades per aquelles dones d'estatus social més baix, però que més s'han representat. S'engloben sota el nom de treballs domèstics, totes aquelles tasques que es duïen a terme a la llar familiar o als voltants; era normalment la dona la que les duïa a terme. Si tenien una posició social més o menys benestant podien tenir ajuda d'altres servents a l'hora de fer les feines. Una de les activitats sobre les que trobam major representació artística són aquelles on la dona cuina o desa la casa; des de sempre s'ha associat a la dona com a la figura encarregada de dur a terme totes les tasques relacionades amb la llar: cuinar, rentar, endreçar, els fills, entre altres.

Com hem anat comentant al llarg d'aquest estudi, la cuina o sala del foc era un dels llocs més importants de la casa; allà hi podem trobar a la dona duent a terme determinades activitats tal com la cuina, movent les cendres, parant la taula, fent net, etc. Exemples que es poden apreciar a miniatures de llibres com *Livre des propriétés des choses* (1247), al *Tacuinum Sanitatis* (1400), al *Pelerinage de la vie humaine*

(1400-1410) o al *Da Costa Hours* (1483) entre altres. En aquest seguit d'exemples podem constatar que la majoria d'elles són casades (porten el cap velat) i anam observant així mateix la progressió respecte l'espai on s'ubiquen les figures (un major realisme i intent d'aconseguir perspectiva empírica) (Figura 5). La bibliografia ens explica que aquestes activitats (tasques de la llar) eren feines pròpiament de la dona; és molt difícil trobar el cas on és l'home qui les porta a terme; “[...] y el mundo interior del que se desentendía el marido, dejándolo en manos de su esposa”.⁴³

D'altres feines domèstiques trobam a les dones fent els llits, amb un estri específic per espolsar els llençols. Així mateix un altre treball que solia dur a terme la dona a la casa era filar.⁴⁴ Aquesta activitat és molt destacada ja que, a part de l'activitat en si, els elements relacionats amb la feina són molt importants perquè atribueixen una iconografia molt específica. Tal com expliquen Immaculada Ollich i Maria Ocaña “el símbol més clar de la dona a l'Edat Mitjana és el fus. Gairebé sempre se la representa amb un fus a les mans, com a símbol del treball que mai no para”.⁴⁵ Aquesta és una dada clau per poder entendre diversos aspectes: primer la consideració que es tenia de la dona, i és que si ja era la representava amb un element amb significat “que mai atura”, podem entendre que d'elles s'esperava que fossin treballadores fins al final dels seus dies. En segon lloc podem arribar a la conclusió de que tot i fossin nobles seguien apareguint representades amb aquest estris (Vegeu Nota 42); ho podem deduir per les seves robes i l'estança on es troba, llavors com es deia, tot i el seu status, seguien sotmeses a la societat de l'època i a les exigències de l'entorn.

Trobam també, activitats que la dona duia a terme per guanyar-se la vida i per a l'exercici de les quals havia de sortir fora de la casa; com s'ha anat comentant aquestes feines les realitzaven aquelles dones que necessitaven col·laborar en l'economia familiar, tot i que també hi havia casos que podien contribuir econòmicament sense necessitat d'haver de sortir de la casa (dones que filaven o brodaven no només per a la seva família).

Al llarg del treball s'han citat autors com Mª Teresa Beguiristain que deien que les dones podien dur a terme tot tipus de treballs, però en trobam d'altres com Cristina Segura que exposen que hi havia treballs específics per dones i d'altres per homes. “Berceras, cabriteras, candeleras, fruteras, habateras, hortelanas, pescaderas, queseras,

semilleras, trenzeneras, triperas”⁴⁶ eren activitats dutes a terme només per dones, mentre que “Alfondigueras, carniceras, horneras, mesoneras, panaderas, rescateras, taberneras, tenderas”⁴⁷ podien realitzar-ho tant homes com dones. Podem observar llavors que existeix una gran complexitat pel que fa a poder saber amb certesa quins eren exactament els oficis de les dones degut a tota les diverses opinions dels diferents estudiosos.

Pel que fa les fonts artístiques, aquestes sempre solen representar un mateix tipus d’activitats: dones ocupant-se de la casa, conreant al camp o venent a llocs públics majoritàriament.

Respecte les dones que treballen el camp, aquesta és una de les activitats més recreades; a les escenes hi poden aparèixer soles, acompanyades d’altres dones o d’homes que les ajuden a transportar els feixos o a tallar-los.⁴⁸ En relació al contexte espacial als llibres *Pelerinage de la vie humaine* (1400-1410) i *Tacuinum Sanitatis* (1400) es poden observar escenes on hi ha un major desenvolupament espacial, més o menys acurat, per tal d’ubicar l’acció. Les primeres són més senzilles, amb simples herbes i arbres com a decoració, mentre que d’altres, ja més avançades en el temps, mostren un ric espai contextual amb multitud de detalls. És important destacar el fet que en alguns exemples, les dones que duïen a terme la recol·lecta són al·lotes joves; ho podem saber pel fet que porten els cabells recollits (amb trenes) però sense velar (Figura 6). Llavors entenem que la dona no havia de ser adulta per ajudar a col·laborar en l’economia familiar, sinó que des de jove, si calia, participava en les tasques laborals. Pel que fa les representacions artístiques de l’alta edat mitjana, no ha estat possible trobar representacions d’aquest tipus amb les quals es pugui establir un paral·lelisme iconogràfic.

Les activitats a llocs públics, com s’ha comentat, estaven relacionades amb els treballs que realitzava el marit, o pare, llavors podien treballar amb ells. Trobam una gran diversitat de tasques realitzades per les dones, des de vendre peix, estar al forn, a una herbolisteria, tendes vàries, etc. La gran majoria d’elles tenen en comú que a l’escena sempre hi apareixen acompanyades d’un home; eren supervisades per homes al treball. Hi ha ocasions, poques normalment, on trobam a les dones treballant soles (sense la presència d’homes al seu voltant) i és el cas d’un forn.⁴⁹ En els exemples que

es poden trobar a obres citades anteriorment com el *Tacuinum Sanitatis* (1400), hi apareixen característiques similars: millora de la contextualització espacial a mesura que avança el temps, major detallisme i intent de realisme, i que així mateix hi trobam noies joves treballant.

3.3 Prostitució

La prostitució és entesa com un ofici a l'edat mitjana, però al seu voltant hi sorgeixen moltes dualitats. Les dones que exercien la prostitució eren aquelles marginades, repudiades de la societat i que necessitaven guanyar-se la vida duent a terme una activitat indecorosa. És curiós el fet de que tot i ser considerada un època molt puritana, la de l'edat mitjana, trobam que en molts de casos la prostitució estava controlada per el govern i que fins i tot figures eclesiàstiques com Sant Agustí consideraven necessari acceptar la prostitució: “Si suprimís de la sociedad a las ramerias, lo alteraréis todo por culpa de la lujuria”.⁵⁰ Es pot observar que tot i que era un acte condemnable i molt castigat, tant als que ho exercien com als que pagaven per els serveis, era una activitat que existia i que estava molt present a la vida medieval.

A l'alta edat mitjana la prostitució estava més mal considerada que durant la baixa edat mitjana; al llibre *Historia de la Vida Privada*, Philippe Ariès i Georges Duby expliquen tots els càstigs que es podien prendre cap a la dona que dugués a terme la prostitució.⁵¹ Pel que fa el tema de representacions gràfiques, durant l'alta edat mitjana és molt complicat trobar escenes d'aquest tipus; com s'ha anat comentant, es tractava d'una societat molt lligada als aspectes religiosos, llavors és probable que aquest tipus de representacions no tenguessin cabuda dins l'àmbit artístic. El que sí trobam durant l'alta edat mitjana és la Prostituta de Babilònia. Aquesta apareix narrada a l'Apocalipsis com a la personificació de la luxuria i el pecat, ataviada amb riques vestimentes i sobre una bèstia de set caps. Aquesta descripció fa referència a les fonts escrites, però trobam un exemple artístic de l'alta edat mitjana que no es correspon a les fonts literàries; la prostituta apareix sobre la bèstia, però aquesta només té un cap i sembla més a un cavall que no la bèstia descrita a l'Apocalipsis (Figura 7). Pel contrari, a la baixa edat mitjana si que apareixen representacions més fidedignes respecte la Bíblia, com és el cas de la Ramera de Babilònia (c. 1470) on si

apareix la prostituta elegantment vestida i sobre una bèstia de set caps. El fet que no es trobin una gran quantitat d'imatges de prostitutes a l'alta edat mitjana es pot entendre com si tractassin la prostitució des d'un punt de vista religiós (basant-se en fonts religioses), mentre que a la baixa edat mitjana si que trobam representacions de forma més habitual ja que ho tractaven des d'una perspectiva més real, mostrant tal com eren les dones d'aquest món.

Cristina Segura Graíño explica que les prostitutes no només havien de pagar a l'agutzil per poder exercir, sinó que les lleis estipulaven la quantitat, i que si no ho feien podien fer-les fora de la ciutat. Així mateix una altra dada que ens dóna l'autora, molt rellevant en l'àmbit artístic, és que explica que les prostitutes havien d'indicar que ho eren amb les seves vestimentes.⁵²

Cal destacar que un dels llocs més freqüents on apareixen les prostitutes és a les cases de banys. En aquesta podem observar a les dones despullades i als homes al seu voltant. Així mateix són representats amb actituds clarament sexuals, on els homes apareixen tocant els genitals femenins. Es pot apreciar llavors, que a l'hora de dur a terme les imatges artístiques, els autors no tenien problemes a fer-ho amb tota mena de detalls.

4. VELLESA

La darrera etapa vital, la vellesa, és tractada durant l'edat mitjana com un moment de declivi on tant el cos com la ment experimenten una gran decadència.

Trobam autors que tracten el tema, però no tants com els que parlen sobre l'edat adulta de la dona, ja que és en aquell moment quan era més "interessant", ja fos perquè podia treballar o perquè es trobava en l'edat adequada per poder tenir fills.

Llavors la vellesa apareix estudiada per l'interés en el desgast físic i mental. M^aJosé López Beltrán ens explica, basant-se en *Speculum al joder*⁵³, que la vellesa començava al mateix moment en què s'iniciava la minva d'interés/activitat sexual, és a dir, als 40 anys aproximadament.⁵⁴

Per altre banda, trobam diferències pel que fa la concepció sobre la idea de senectut durant l'alta i la baixa edat mitjana. A l'alta edat mitjana (S. V-X) seguint les ideologies de Sant Agustí (354-430), creien que la vellesa consistia en “la renuncia a los placeres físicos, la resignación y el cultivo de la virtud [...] Se espera más que de cualquier otra edad la consecución de un equilibrio emocional y liberación de las ataduras de los deleites mundanos”.⁵⁵ Pel que fa a la baixa edat mitjana, Sant Tomàs de Aquino (1224-1274) considera que durant la vellesa les persones es tornaven “rígidos y estereotipados [...] marcados por el interés personal; es decir, de egoísmo, avaricia posesiva, aislamiento y desconfianza, como consecuencias de su edad y de su declive físico, intelectual y moral”.⁵⁶

Al contrari, autors com M^a del Carmen García Herrero explica que “al llegar a la vejez topamos con el período caracterizado por la sabiduría. El corazón se ablanda y los viejos son más misericordiosos y piadosos, menos competitivos [...]”.⁵⁷

Llavors es pot apreciar que tot i haver-hi certs canvis, durant tota l'edat mitjana coincidien en què aquesta darrera etapa existencial era la menys destacada ja que el cos experimentava grans canvis i una profunda desmillora.

Pel que fa a l'àmbit artístic les dones majors apareixen representades en diferents escenes tal com rebent atencions, com a bruixes o moments relacionats amb la mort.

4.1 Cuidats als ancians

Com s'ha anat explicant una vegada es tornaven majors, les persones, segons la bibliografia consultada semblaven convertir-se en una càrrega, per això no és sorprenent el fet de que moltes de les seves representacions tenguin a veure amb el cuidat dels ancians.

Les representacions d'aquestes escenes solen ser sempre semblants: es representa la dona malalta/vella al llit rebent atencions per part d'altres dones, normalment.

Aquestes descripcions poden apreciar-se a la Figura 8; així mateix amb el títol especifica quin menjar li donen, fet que dona a entendre que al igual que passava amb les parteres, les dones rebien uns aliments específics depenent de l'estat de salut que

tenien. Així mateix cal destacar la precisió i detallisme que es té a l'hora de representar l'espai en el qual s'emmarca l'escena. La dona major es troba acompanyada per dues servents adultes que l'atenen i cuiden. Un dels fets més destacats d'aquesta obra és que el pintor va donar un tractament molt realista als rostres de les representades; a la dona vella li marca les arrugues de la cara i li dóna una expressió severa; a les ajudants, tot i no ser tan majors com ella, dóna a entendre que no són al·lotes joves per les arrugues dels coll i la cara no tan fina com a les imatges anteriors. Aquesta idea ens pot portar a pensar que les encarregades de cuidar a les dones majors, eren a la vegada dones de certa edat, ja que podien preferir a persones experimentades per dur a terme els cuidats d'una forma més experta.

Trobam també representacions on apareixen a una mateixa habitació més d'un malalt, fet que indica l'existència d'hospicis. A les imatges on es representen aquestes situacions, trobam als ancians compartint els llits, mentre unes dones cuiden d'ells. En són exemples imatges que apareixen al *Livre de vie active de l'hotel Dieu de Paris* de Jehan Henry (S. XV) on els cuidats els duen a terme dones més grans i vestides de negre, probablement monges, i d'altres més joves i de tamany menor (novícies o al·lotes que començaven la seva vida monacal).

4.2 Bruixes

La figura de la bruixa era la més repudiada durant l'edat mitjana, més fins i tot que la de la prostituta. Abans de continuar amb l'explicació cal destacar que en aquest apartat trobarem majoritàriament representacions de la baixa edat mitjana (sobretot a finals) ja que va ser entre el S. XIV-XV (i més endavant) quan es va accentuar aquest temor cap a la figura de la bruixa.

Si bé és cert que actualment quan es parla de bruixes es pot pensar tant en dones majors com més joves, però en l'època que ens pertoca, les bruixes tenien una descripció física clara: “viejas, feas, desastradas.”⁵⁸ Aquesta breu però concisa descripció ens indica com eren les dones considerades bruixes i quines pautes seguien normalment a l'hora de fer les representacions artístiques, però per saber quins tipus de dones podien ser considerades bruixes la bibliografia també ens és de gran ajuda: “Cualquier vieja que viviera aislada y que, por su propia miseria física y económica,

era ya una ruina de mujer, desastrada, desdentada, desgüeñada y vestida con harapos, tenía una apariencia tan horrible que como tal se la trataba”.⁵⁹ Llavors no ens ha de sorprendre que les representacions mostrin a dones velles amb les característiques descrites anteriorment.

Una altra de les característiques de les bruixes és que solen aparèixer amb els cabells amollats; iconografia que agafa encara més significat quan es té en compte tot allò comentat anteriorment: les prostitutes també portaven els cabells amollats per mostrar la seva impuresa. A través de la comparativa de les imatges es pot observar llavors un símil iconogràfic pel que fa la representació de dones rebutjades per la societat.

El fet de que durant l'edat mitjana creguessin en tot aquest tipus d'idees no ha de sorprendre, ja que era una societat molt religiosa i relacionaven la bruixeria, més que amb la idea de màgia (tot i que també) amb la figura de Satan. Es creia que a través de les bruixes “Satán [...] pudiese ocupar los cuerpos muertos, desposeídos de sus almas, y así penetrar en el mundo de los humanos para llevar a cabo sus siniestros planes”.⁶⁰ Aquest fet fa que totes aquelles considerades bruixes rebessin uns terribles càstigs i una mort segura. És aquesta acció (la crema a la foguera) una de les que se sol representar a les obres d'art.

El llibre *Malleus Maleficarum* (1487) tracta sobre la persecució que es va fer cap a les bruixes; cal destacar que a la majoria d'edicions no hi trobam imatges de bruixes, tot i que es fa una descripció detallada de les pràctiques que es duïen a terme contra les aquestes.

Convé dir que la típica imatge de les bruixes volant amb la escombra (Figura 9) no és una idea moderna, sinó que en trobam a l'edat mitjana.⁶¹ Manuel Fernández a la seva obra ho cita i explica els diferents tipus de bruixes que podien aparèixer.⁶² Així mateix les representacions de bruixes durant l'edat mitjana no les trobam tan sols a l'àmbit de les miniatures, sinó que a l'escultura també hi són presents. En trobam un exemple al cadirat del cor de Notre Dame de París; en aquest cas hi apareix una bruixa que cavalca un unicorn. És interessant observar que tant en escultura com en un considerable nombre de pintures la representació de la bruixa comparteix una de les característiques que s'ha explicat anteriorment: la dona apareix despullada i amb

els cabells llargs amollats. Així mateix, al mateix llibre on es troba la imatge, l'autor explica, al igual que Manuel Fernández Álvarez, com es podien identificar les bruixes i quins eren els mètodes per descobrir-les.⁶³ A través de la observació de diverses fonts s'ha arribat a la conclusió que a les escenes on hi apareixen bruixes és habitual trobar-les representades amb certs animals que han esdevingut part de la seva iconografia típica. En són exemples el corb com apareix a la miniatura de Bernardus Guidonis o el boc. Aquest en especial ha estat assimilat com a la forma animal que adopta Satán per relacionar-se amb les persones. A la miniatura del Mestre de Margarita de York, *Reunió de Bruixes*, apareix el boc al centre mentre les bruixes li reten oració.

4.3 Malaltia/Mort

Durant l'edat mitjana apareixen representacions dels malalts que reben cuidats com s'ha comentat anteriorment, però hi trobam també representacions concretes d'algunes malalties específiques. Una d'aquestes és la de la pesta negra; aquesta enfermat va arrasar Europa al llarg del S. XIV deixant una gran quantitat de morts i afectats. Una de les imatges que millor il·lustren l'enfermetat (així com els seus símptomes i tractament) apareix a la Bíblia de Toggenburg (1411). En aquesta representació apareixen tant una dona com un home tombats a un llit, amb unes flassades que només cobrien els genitals deixant a la vista els bubons. Les ferides apareixen per tot el cos i no estan tapades ja que un simple frec ocasionava molt de dolor als malalts. Així mateix hi ha un home que llança unes espècies al seu costat per tal d'intentar curar-los.

Respecte les representacions de la mort, poden ser de caire real o de tipus al·legòric. Les de tipus al·legòric fan referència a aquelles que hi apareixen elements més irreal com en per exemple aquelles on apareix a un esquelet, símbol inel·ludible de la mort, que agafa a una dona vella acompanyant-la.⁶⁴ És destacable el fet que es poden confondre algunes imatges de la mort (al·legòriques) amb altres que tenen a veure amb les bruixes. És el cas de la miniatura del Mestre Philippe Gelderland a l'obra *Dansa Macabra de les Dones* (Figura 10). A la imatge hi apareix, al igual que l'anterior, una dona major que dóna la mà a un esquelet. A primera vista pot semblar una al·legoria de la mort com l'altre, però hi ha un detall que marca la diferència: la

dona porta una escombra. Aquest detall fa que es pugui identificar com una bruixa, així com la seva condició física (vella), els seus cabells llargs i amollats, i el seu rostre desgastat i lleig. Aquest tipus de representacions poden entendre-se com un avís cap aquelles dones que es lligassin amb el món de la bruixeria; un missatge sobre el futur que tendrien si optaven per aquella vida: la mort i la condemnaió eterna.

5. CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest estudi s'han pogut anar contemplant diversos fets respecte a la situació de les dones al llarg de l'edat mitjana.

L'objectiu principal era analitzar les diferents iconografies que es poden trobar sobre les dones, durant les tres etapes vitals, intentant fer una comparació entre l'alta i la baixa edat mitjana. Aquesta idea ens ha portat a examinar diferents fonts i arribar a una sèrie de conclusions.

La primera idea que podem extreure després de realitzar aquest estudi és que la figura de la dona és manco representada que la del home al llarg de l'edat mitjana, és a dir ens trobam a una societat on les representacions femenines són minoritàries. Aquesta reflexió ens dóna peu a poder arribar a una altra conclusió: la diferència de les representacions femenines entre l'alta i la baixa edat mitjana. Durant l'alta edat mitjana trobam representacions femenines en les quals a través d'escenes quotidianes s'il·lustren les fonts religioses. Aquesta temàtica és la que té una major presència durant l'alta edat mitjana. Pel que fa la baixa edat mitjana, tot i haver-hi encara un gran nombre d'imatges religioses, comencen a proliferar les profanes. Llavors tot i que la temàtica canviï podem observar que la vida quotidiana serveix de font tant a l'alta com a la baixa edat mitjana i que la principal diferència entre ambdues és que a l'alta la utilitzen per il·lustrar escenes de caire religiós, mentre que a la baixa, en paral·lel a les religioses, ja s'introdueix un major nombre d'iconografies profanes.

Una vegada establerta la diferència entre baixa i alta edat mitjana respecte les representacions femenines, cal assenyalar que les tres etapes de la vida no eren representades amb igual freqüència durant tota l'edat mitjana. La fase vital que apareix més al llarg de l'edat mitjana és la maduresa. Això es pot deure al fet que

aquesta fos considerada l'edat idònea ja que ja podia estar casada, tenir fills o treballar, llavors eren activitats més interessants per plasmar-les a les fonts gràfiques. D'igual forma és en aquesta etapa quan la dona era productiva; podia dur a terme tasques i ajudar a mantenir la casa, entre altres. Observam llavors un desequilibri pel que fa les representacions dels infants i de la vellesa respecte les imatges on apareix la dona adulta. Un fet a tenir en compte relacionat amb aquest apartat, és la dificultat de trobar determinades imatges durant la realització del treball. La recerca més difícil ha tingut lloc respecte les escenes d'infantesa o vellesa, ja que no s'han trobat gaires i/o variats exemples. L'absència de representacions femenines pot ser una font per si mateixa; ens pot ajudar a entendre quins moments eren els més ben considerats de les dones, les activitats més realitzades o les situacions més comunes que podia experimentar una dona durant l'edat mitjana.

Si es pot concloure que la maduresa era el moment més representat a l'edat mitjana, cal assenyalar que en aquesta fase, i sobretot durant la baixa edat mitjana, hi destacaran les imatges on les dones apareguin treballant (moment de major productivitat); les fonts històriques descriuen els treballs que podia dur a terme la dona, i les fonts gràfiques s'encarreguen d'il·lustrar-ho, tot i que es va observar que no sempre apareixen representacions gràfiques de tot allò que es descriu en les fonts escrites (com és el cas de "trenzeras o habateras"). Cal destacar que és cert que trobam representacions d'altres moments on la dona no apareix treballant, tal com moments on ensenyen als fills, tenen cura dels esposos o mantenint relacions, però es pot concloure que el món laboral femení el que ocupa un gruix important de la gran majoria d'escenes representades.

És necessari fer èmfasi en què al llarg de l'edat mitjana apareixen una sèrie de dones considerades marginals, entre les que trobam a les bruixes i a les prostitutes. Si bé a l'alta edat mitjana si en tenim coneixement és per les fonts canòniques (la Ramera de Babilònia per exemple), a la baixa edat mitjana comença a haver-hi una proliferació en les representacions de les dones d'aquesta baula social en contextes no només religiosos sinó també profans.

Així mateix s'han analitzat els espais iconogràfics que ocupaven les dones a les representacions artístiques i podem arribar a la conclusió que en la majoria dels casos

apareixen sempre als mateixos llocs: la llar de foc, estances femenines o la cuina, entre altres. D'igual forma és necessari remarcar que es pot observar una millora pel que fa el contexte espacial a la baixa edat mitjana atés a l'evolució historicoartística i de les formes que experimenta, ja que a l'alta edat mitjana no hi havia a penes contextualització espacial.

Finalment cal destacar que a través d'aquest treball s'ha pogut constatar l'ampli ventall de possibilitats que ofereix l'estudi de la dona al llarg de l'edat mitjana, ja que és un tema amb molt de potencial i sobre el qual seria molt interessant poder seguir investigant.

---

¹ Les dones que seran objecte d'aquest estudi són dones populars, corrents, no

² Importància de la iconografia que es té sobre la Verge i la seva educació, així com la que hi ha sobre Eva filant i alletant als seus fills (es relacionarà amb les activitats de la llar).

³ És necessari destacar que durant l'edat mitjana existien diverses classificacions de les etapes vitals. Algunes parlaven de 7 edats (puer, adolescens, iuvenis, vir, senior i senex) les quals tenien relació amb els planetes. Altres ho dividien en quatre: infantesa, joventut, maduresa i vellesa, com és el cas de M^a del Carmen García Herrero a *Las Etapas de la Vida*. En aquest estudi s'ha decidit l'estructuració en tres etapes per tal de poder sintetitzar aquelles que són més semblants (infantesa i joventut) i així poder apreciar millor les diferències iconogràfiques a les representacions de les edats femenines.

⁴ Wade Labarge, Margaret (1988). *La Mujer en la Edad Media*. San Sebastián: Nerea S.A.

⁵ Chadwick, Whitney (1990). *Women, art and society*. London: Thames and Hudson.

⁶ Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords.) (1992). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A.

⁷ Beguiristain Alcorta, M^aTeresa (1996). "Arte y mujer en la cultura medieval y renacentista". *Asparkia: Investigación feminista*. N^o6. (Exemplar dedicat a: Dona, dones: art i cultura). p. 135-146.

⁸ Fernández Álvarez, Manuel (2002). *Casadas, Monjas, Rameras y Brujas. La olvidada historia de la mujer española en el Renacimiento*. Madrid: Espasa Calpe, S.A.

⁹ Solé, Gloria (1993). "La Mujer en la Edad Media: Una aproximación Historiográfica". *Anuario filosófico*. Vol.26, N^o3. (Ejemplar dedicado a: Simposio sobre la mujer en la Edad Media). p. 653-672.

¹⁰ López Beltrán, M^aJosé (2004). "De la niñez a la plena madurez. Una etapa vital compleja para las mujeres del común en la sociedad urbana bajomedieval". *Melanges de la Casa de Velázquez*. N^o34. (Ejemplar dedicado a: Jóvenes en la historia). p. 99-126.

-
- ¹¹ García Herrero, M^a del Carmen (2004). “Las etapas de la vida” a Ladero Quesada, Miguel Ángel (coord.). *Las Etapas de la Vida. El mundo social de Isabel la Católica. La sociedad castellana a finales del siglo XV*. Madrid: Dykinson. p. 29-47.
- ¹² García Herrero, María del Carmen (2006). “Actividades Laborales Femeninas en la Baja Edad Media Turolense”. *Aragón en la Edad Media*. Nº19. (Ejemplar dedicado a: Homenaje a Mª Isabel Falcón Pérez). p. 181-200.
- ¹³ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María (2003-2004). “La imatge de la dona a la Iconografia Medieval”. *Acta historica et archaeologica mediavallia*. Nº25. (Ejemplar dedicado a: Homenatge a la professora Dra. Maria Josepa Arnall i Juan). p. 317-346.
- ¹⁴ Lahoz, Lucía (2005). “La Mujer en el Arte Medieval” a Sevillano San José, María Carmen (coord.). *El conocimiento del pasado: un herramienta para la igualdad*. Salamanca: Plaza Universitaria Ediciones. p. 255-294.
- ¹⁵ Quiroga, Laura (2008). “Las mujeres y su ámbito de desarrollo. Parentesco y familia en las obras Alfonsíes”. *Temas Medievales*. Vol. 16. p. 241-256.
- ¹⁶ Segura Graño, Cristina (2007). “La Educación de las mujeres en el tránsito de la Edad Media a la Modernidad”. *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*. Nº26. p. 65-83
- ¹⁷ Fuster García, Francisco (2009). “La Historia de las Mujeres en la Historiografía española: Propuestas metodológicas desde la Historia Medieval”. *Edad Media: revista de historia*. Nº10. p. 247-273.
- ¹⁸ Martin, Therese (ed.) (2012). *Reassessing the Roles of Women as “Makers” of Medieval Art and Architecture*. Vol 1. Països Baixos: Leiden
- ¹⁹ Phillips, Kim M (ed.) (2013). *A Cultural History of Women in the Middle Ages*. Londres: Bloomsbury Academic.
- ²⁰ Es pot consultar la imatge a Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords) (1992). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A. p. 335.
- ²¹ García Herrero, M^a del Carmen (2004). *op. cit.*, p. 37.
- ²² *Ibid.*, p. 37.
- ²³ Garnier, François (1973). “L’iconographie de l’enfant au Moyen Âge”. *Annales de démographie historique. Enfant et Sociétés*. Nº1. p. 135-136.

-
- ²⁴ Vecchio, Silvana (1992). “La buena esposa” a Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords.). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A. p. 165.
- ²⁵ Es pot consultar la imatge a Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords) (1992). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A. p. 92.
- ²⁶ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María. *op. cit.*, p. 322.
- ²⁷ Fernández Álvarez, Manuel. *op. cit.*, p. 109.
- ²⁸ *Ibid.*, p. 110.
- ²⁹ Títol donat per Fray Luís de León a la seva obra *Perfecta Casada* (1583).
- ³⁰ Fernández Álvarez, Manuel. *op. cit.*, p. 120.
- ³¹ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María. *op. cit.*, p. 322.
- ³² García Herrero, M^a del Carmen (2004). *op. cit.*, p. 30.
- ³³ *Retaule Santa Aina* de Bernat Despuig (1400-1450). Temple sobre taula. MNAC. <http://museunacional.cat/es/colleccio/retablo-de-santa-ana/bernat-despuig/064038-cjt> [15/4/2016].
- ³⁴ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María. *op. cit.*, p. 334.
- ³⁵ Duby, Georges; Perrot, Michelle. *op. cit.*, p. 445.
- ³⁶ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María, *op. cit.*, p. 318.
- ³⁷ Beguiristain Alcorta, M^aTeresa (1993). *op. cit.*, p. 55.
- ³⁸ *Ibid.*, p. 55.
- ³⁹ Wylie Egbert, Virginia (1967). *The Medieval Artist at Work*. New Jersey: Princeton University Press. p. 82.
- ⁴⁰ Beguiristain Alcorta, M^aTeresa (1993). *op. cit.*, p. 57.
- ⁴¹ García Herrero, M^a del Carmen (2008). *op. cit.*, p. 48.
- ⁴² Beguiristain Alcorta, M^aTeresa. (1993). *op. cit.*, p. 56.
- ⁴³ Fernández Álvarez, Manuel. *op. cit.*, p. 116.
- ⁴⁴ Escena recollida a l’obra *La vie des femmes célèbres* d’Antoine Dufour (1504).
- ⁴⁵ Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María. *op. cit.*, p. 322.
- ⁴⁶ Segura, Cristina (1984). “Las mujeres en las ciudades Medievales (Ordenamientos municipales)” a Universidad Autónoma de Madrid; Seminario de Estudios de la Mujer (ed.). *Las mujeres en las ciudades medievales. Actas de las III Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. p. 149.
- ⁴⁷ *Ibid.*, p. 149.

-
- ⁴⁸ A les obres *Pelerinage de la vie humaine* (1400-1410) i al *Tacuinum Sanitatis* (1400) abunden les representacions de treballs al camp.
- ⁴⁹ Miniatura recollida al llibre *Pelerinage de la vie humaine* de Guillaume de Digulleville (1400-1410).
- ⁵⁰ Brundage, James (2000). *La ley, el sexo y la sociedad cristiana en la Europa medieval*. México, Edit. Fondo de Cultura Económica. p. 157.
- ⁵¹ Ariès, Philippe; Duby, Georges. *op. cit.*, p. 190.
- ⁵² Segura, Cristina (1984). *op. cit.*, p. 143-152.
- ⁵³ *Speculum al joder* és un tractat anònim de finals del S. XIV-XV que tracta aspectes mèdics i eròtics sobre la figura femenina.
- ⁵⁴ López Beltrán, M^aJosé (2004). *op. cit.*, p. 100.
- ⁵⁵ Rodríguez Domínguez, Sandalio (1989). *La Vejez: Historia y Actualidad*. Salamanca: Gráficas Varona. p. 16.
- ⁵⁶ *Ibid.*, p. 16.
- ⁵⁷ García Herrero, M^a del Carmen (2004). *op. cit.*, p. 46.
- ⁵⁸ Fernández Álvarez, Manuel. *op. cit.*, p. 304.
- ⁵⁹ *Ibid.*, p. 304.
- ⁶⁰ *Ibid.*, p. 305.
- ⁶¹ Miniatura recollida a *Les Champions des Dames* de Martin le Franc (1440-1442). Fol 105.
- ⁶² Fernández Álvarez, Manuel (2002). *op. cit.*, p. 304-309.
- ⁶³ Maeterlinck, Louis (1910). *Le genre satirique, fantastique et licencieux dans la sculpture flamande et wallonne: les miséricordes de stalles (art et folklore)*. París: Jean Schemit. p. 96-97.
- ⁶⁴ “Dona vella” a *La dansa macabra de les dones* (fol 36) extreta de Phillips, Kim M. (ed) (2013). *A cultural History of Woman in the Middle Ages*. Londres: Bloomsbury Academic. p. 26.

6. BIBLIOGRAFIA

Arauz Mercado, Diana (2005). *Imagen y palabra a través de las mujeres medievales (siglos IX-XV) Primera parte: Mujeres medievales del Occidente europeo*. Madrid: Universidad Complutense.

Archer, Robert. (2001). *Misoginia y defensa de las mujeres: antología de textos medievales*. Valencia: Ediciones Càtedra.

Ariès, Philippe; Duby, Georges (1995 [1985]). *Historia de la vida privada. La Alta Edad Media. Tomo 2*. Madrid: Alfaguara S.A.

Ariès, Philippe; Duby, Georges (1985 [1985]). *Historia de la vida privada. Poder privado y poder público en la Europa feudal. Tomo 3*. Madrid: Alfaguara S.A.

Beguiristain Alcorta, M^aTeresa (1996). “Arte y mujer en la cultura medieval y renacentista”. *Asparkía: Investigación feminista*. Nº6. (Exemplar dedicat a: Dona, dones: art i cultura). p. 135-146.

Beguiristain Alcorta, M^aTeresa (1993). “Arte y Mujer en la Edad Media”. *Asparkía*. Nº2. p.55-62.

Bock, Gisela (1993). *La Mujer en la Historia de Europa*. España: Editorial Crítica, S.L.

Brundage, James (2000). *La ley, el sexo y la sociedad cristiana en la Europa medieval*. México, Edit. Fondo de Cultura Económica.

Chadwick, Whitney (1990). *Women, art and society*. London: Thames and Hudson.

Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords). (1992). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A.

Fernández Álvarez, Manuel (2002). *Casadas, Monjas, Rameras y Brujas. La olvidada historia de la mujer española en el Renacimiento*. Madrid: Espasa Calpe, S.A.

Fuente, Mª Jesús (1997). *Mujer, Trabajo y Familia en las ciudades castellanas de la Baja Edad Media*. Madrid: Universidad Complutense.

Fuster García, Francisco (2009). “La Historia de las Mujeres en la Historiografía española: Propuestas metodológicas desde la Historia Medieval”. *Edad Media: revista de historia*. N°10. p. 247-273.

García Herrero, M^a del Carmen (2008). “Actividades laborales femeninas a finales de la Edad Media: registros iconográficos” a Lacarra Ducay, M^a del Carmen (coord.). *Arte y vida cotidiana en la época medieval*. España: Institución Fernando el Católico.

García Herrero, María del Carmen (2006). “Actividades Laborales Femeninas en la Baja Edad Media Turolense”. *Aragón en la Edad Media*.. N°19. (Ejemplar dedicado a: Homenaje a Mª Isabel Falcón Pérez). p. 181-200.

García Herrero, M^a del Carmen (2004). “Las etapas de la vida” a Ladero Quesada, Miguel Ángel (coord.). *Las Etapas de la Vida. El mundo social de Isabel la Católica. La sociedad castellana a finales del siglo XV*. Madrid: Dykinson. p. 29-47.

Garnier, François (1973). “L’iconographie de l’enfant au Moyen Âge”. *Annales de démographie historique. Enfant et Sociétés*. N°1. p. 135-136.

Herlihy, David (1990). *Opera Muliebria: Women and Work in Medieval Europe*. Cambridge University Press.

Herlihy, David (1995). *Women, Family and Society in Medieval Europe: Historical Essays 1978-1991*. USA: Berghan Books.

Lahoz, Lucía (2005). “La Mujer en el Arte Medieval” a Sevillano San José, María Carmen (coord.). *El conocimiento del pasado: un herramienta para la igualdad*. Salamanca: Plaza Universitaria Ediciones. p. 255-294.

López Beltrán, M^aJosé (1999). *De la Edad Media a la Moderna: Mujeres, Educación y Familia en el ámbito rural y urbano*. Universidad de Málaga: Imagraf Impresores S.A.

López Beltrán, M^aJosé (2004). “De la niñez a la plena madurez. Una etapa vital compleja para las mujeres del común en la sociedad urbana bajomedieval”. *Melanges de la Casa de Velázquez*. Nº34. (Ejemplar dedicado a: Jóvenes en la historia). p. 99-126.

López Beltrán, M^aJosé (2010). “El trabajo de las mujeres en el mundo urbano medieval”. *Melanges de la Casa de Velázquez*. Nº 40. (Ejemplar dedicado a: Le travail des femmes en Espagne (de l’Antiquité au XXe siècle)). p. 39-57.

Maeterlinck, Louis (1910). *Le genre satirique, fantastique et licencieux dans la sculpture flamande et wallonne: les miséricordes de stalles (art et folklore)*. París: Jean Schemit.

Martin, Therese (ed). (2012). *Reassessing the Roles of Women as “Makers” of Medieval Art and Architecture*. Vol 1. Països Baixos: Leiden.

Mosher Stuard, Susan (1987). *Women in Medieval History & Historiography*, University of Pensilvannia Press.

Nuñez Rodríguez, Manuel (1997). *Casa, calle, convento. Iconografía de la mujer bajomedieval*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.

Ollich I Castanyer, Inmaculada; Ocaña I Subirana, María (2003-2004). “La imatge de la dona a la Iconografia Medieval”. *Acta historica et archaeologica medievallia*. Nº25. (Ejemplar dedicado a: Homenatge a la professora Dra. María Josepa Arnall i Juan) p. 317-346.

Phillips, Kim M. (ed.) (2013). *A Cultural History of Women in the Middle Ages*. Londres: Bloomsbury Academic.

Quiroga, Laura (2008). “Las mujeres y su ámbito de desarrollo. Parentesco y familia en las obras Alfonsíes”. *Temas Medievales*. Vol. 16. p. 241-256.

Rodríguez Domínguez, Sandalio (1989). *La Vejez: Historia y Actualidad*. Salamanca: Gráficas Varona.

Rodríguez González, M^a del Carmen (1992). “La mujer medieval en la familia campesina Berciana”. *ADAXE*. N° 8. p. 195-202.

Saint-Saëns, Alain (1996). *Historia silenciada de la mujer: mujer española desde la época Medieval hasta la Contemporánea*. Madrid: Editorial Complutense.

Segura Graño, Cristina (2007). “La Educación de las mujeres en el tránsito de la Edad Media a la Modernidad”. *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*. N^o26. p. 65-83.

Segura, Cristina (1984) “Las mujeres en las ciudades Medievales (Ordenamientos municipales)”. *Las mujeres en las ciudades medievales. Actas de las III Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. p. 143-152.

Solé, Gloria. (1993) “La Mujer en la Edad Media: Una aproximación Historiográfica”. *Anuario filosófico*. Vol.26, N^o3. (Ejemplar dedicado a: Simposio sobre la mujer en la Edad Media). p. 653-672.

Vecchio, Silvana (1992). “La buena esposa” a Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords.). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A.

Wade Labarge, Margaret (1988). *La Mujer en la Edad Media*. San Sebastián: Nerea S.A.

Wylie Egbert, Virginia (1967). *The Medieval Artist at Work*. New Jersey: Princeton University Press.

7. APÈNDIX FOTOGRÀFIC

Figura 1

Historia de Adán y Eva, Biblia de Moûtier-Grandval, ms. Add. 10546, f. 25 v.,
Londres, British Library (ca. 840).

<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/9a/c4/87/9ac487210a37e84663ab1f9a7501861a.jpg>

[15/4/2016]

Figura 2

Nacimiento de María Virgen (1305) de Giotto, Capella Scrovegni, Pàdua, a Duby, Georges; Perrot, Michelle (coords.) (1992). *Historia de las mujeres. Tomo 2 La Edad Media*. Madrid: Santillana, S.A. p. 335.

Figura 3

Pelerinage de la vie humaine (1400-1410) de Guillaume de Digulleville.

<http://media.paperblog.fr/i/429/4299933/pelerinage-vie-humaine-guillaume-digulleville-L-nAvYSX.jpeg> [10/4/16]

Figura 4

“Coitus”, *Tacuinum Sanitatis* (1400).

https://losimportunos.files.wordpress.com/2010/01/coytus_tacuinum_sanitatis_paris_01.jpg [27/4/2016]

Figura 5

Tacuinum Sanitatis (1400).

http://66.media.tumblr.com/tumblr_m4klrqumsM1qfg4oyo1_1280.jpg [31/5/16]

Figura 6

Tacuinum Sanitatis (1400), Fol 40v (73). Graz, Austria: Akademische Druck. Memorial Library, Special Collections.

<https://s-media-cache-ak0.pinning.com/236x/a2/6a/2e/a26a2e1f1a521f256e5f8b646779a50f.jpg> [12/4/16]

Figura 7

Beato de Girona (970) d'Emeterio i Ende.

https://www.google.es/search?q=prostituta+de+babilonia+apocalipsis+beato&client=firefox-b&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjB7J6-7erMAhXCtxQKHfB-COoQ_AUIBygB&biw=1366&bih=626#imgrc=JqsH9gDU_n_e9M%3A [21/5/16]

Figura 8

“Dona donant a una pacient sopa d’ordi”, *Tacuinum Sanitatis* (1400). Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Codex s.n 2644, fol 44. Verona, finals del segle XIV a Phillips, Kim M. (ed.) (2013). *A Cultural History of Women in the Middle Ages*. Londres: Bloomsbury Academic. p. 89.

Figura 9

Les Champion des Dames de Martin le Franc (1451) Fol. 105v. Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale.

<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=07801189&E=1&I=46483&M=imageseule> [10/4/2016]

Figura 10

Dansa Macabra de les Dones (1500) de Mestre Philippe Gelderland, París.

<http://mandragore.bnf.fr/html/accueil.html> [15/4/2016]